

J.M.H. MOSMULLER

MARSKRAMERS IN DE OOSTELIJKE MIJNSTREEK OMSTREEKS 1800

Aan het begin van de twintigste eeuw verdween in de oostelijke mijnstreek de reizende handel als gevolg van veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking.¹ De opkomst van de mijnbouw maakte een einde aan de marskramer, de colporteur en de venter.² Deze handelaren woonden sinds lang even ten zuiden van de Brunssummer- en Tevenerheide.³ Als daar aan het eind van de achttiende eeuw van zelfstandige beroepen kon worden gesproken, ging het meestal om reizende handelaren. Het merendeel ventte met een mars(korf), zodat onze handelaren het beste als marskramer kunnen worden aangeduid.⁴

¹ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid; volgzzaamheid en strijdbaarheid*, Assen-Maastricht 1986, pag. 26-28.

² Over reizende handelaren in het gebied van de voormalige oostelijke mijnstreek bestaat geen samenvattende literatuur. Hierna volgt een opsomming van gelegenhedenwerken, vaak zonder of met gebrekkige annotatie. Ubach over Worms: F.X. Schobben, Groenstraat en Groenstraters in vroeger dagen, Nieuwenhagen 1950; idem, Ubach over Worms en zijn historische samenhang met Thorns Ubach, in: *Jubileumboek Het Land van Herle* (LvH), (1961), pag. 233-268; H.M.H. Goossens, Ubach over Worms, van Overworms kwartier tot gemeente Landgraaf, Ubach over Worms 1981; Nieuwenhagen: H.J. Spierts, Nieuwenhagen, in: *Jubileumboek LvH*, (1961), pag. 157-165; idem, De internationale handel in zuidvruchten van de Nieuwenhaagse koopman P. Kochs van 1783-1806, in: *LvH*, 13(1963), pag. 24-27; Heerlerheide: P. Beaujean, Heerlerheide door de eeuwen heen, in: *Jubileumboek LvH*, (1961), pag. 73-79; idem, Geschiedenis van Heerlerheide, Heerlen 1972; idem, De handel van Heerlerheide, in: *LvH*, 1(1951), pag. 85-90; Schaesberg: J.J. Jongen, Gedenboek ter gelegenheid van het 250 jaar bestaan der parochie Schaesberg, Schaesberg 1950. Over de wevers van Brunssum: W.J. Vromen, Brunssum, in: *Jubileumboek LvH*, (1961), pag. 181-191.

³ Rijksarchief in Limburg (RAL), Frans Archief (FA), inv.nrs. 1039, 1056, inwonerslijsten kantons Heerlen en 's-Hertogenrade.

⁴ J. Hutten und W.F. Würsten, *Die Sprache der Praxis*, Düsseldorf 1982, C-2. Zie voor de zelfstandige beroepen: L. Gillissen, Frühneuzeitliche Dorfgesellschaft, Untersuchungen zur historischen Wirtschafts- und Sozialstruktur in der Bank Dremmen, in: *Schriftenreihe des Kreises Heinsberg*, 3(1986), pag. 105 e.v. Ter vergelijking: R.J.M. Beumers, De Oirsbeekse bevolking in de achttiende eeuw, in: *De Maasgouw*, 108(1989) nr. 3, pag. 121-134; J.M.H. Mosmuller, Nieuwenhagen aan het begin van de Franse Tijd, in: *De Maasgouw*, 112(1993), pag. 25-39; H.K. Roessingh, Hoe functioneerde een dorp in het midden van de 18e eeuw, in: *Spiegel Historiaal*, jrg. 2, nr. 1, pag. 42-54.

In 1796 noteerde pastoor Penners van de Pancratiusparochie in Heerlen enkele wetenswaardigheden over de handelaren van Nieuwenhagen en het gebied Heerlerheide die, zover zij katholiek waren, tot zijn parochie behoorden.⁵ Voor Ubach over Worms en Schaesberg zijn dergelijke mededelingen uit die tijd niet bekend, maar dat ook daar aan reizende handel werd gedaan, tonen de bevolkingslijsten van 1796 duidelijk aan.

Opmerkelijk is dat de marskramers bij verschillende registraties aan het begin van de Franse Tijd als "handelaar" werden geregistreerd of zich als zodanig lieten inschrijven. Weliswaar dreven zij handel, maar de Franse overheid stelde zich bij het beroep van handelaar stellig iets anders voor dan de marskramer.⁶ Of bij de keuze van deze status verhogende beroepsaanduiding van onze reizende handelaren sprake is geweest van beroepseer blijft onduidelijk. Waarschijnlijker is dat zij op deze manier hun status, waarop geen dienstbaarheid drukte, meer nadruk wilden geven. Mogelijk probeerden zij hiermee hun zelfstandigheid sterker tot uitdrukking te brengen tegenover de Franse overheid, een uitgesproken voorstander van particulier initiatief.⁷ Toen de Fransen echter de zelfstandige beroepen patentplichtig maakten, kwamen de kaarten anders te liggen. Snel maakten zij duidelijk dat het beroep van handelaar door het grootste deel van de marskramers niet als hoofdberoep en evenmin als zelfstandig beroep werd uitgeoefend.⁸ Helemaal onjuist was dit niet, want over hun levensstandaard hoeft men zich geen illusie te maken. Volgens Penners waren de marskramers voor een deel "arm"; op een ander deel was zelfs het begrip "armsten" van toepassing.⁹

⁵ Stadsarchief Heerlen (SAH), Archief van de St.-Pancratiusparochie, inv.nr. 479, aantekeningen over de geschiedenis van Heerlen door Dionysius Penners, pastoor aldaar 1792-1803, dl. 1, 12.

⁶ RAL, FA, inv.nr. 314, dossier 45, zie ook de indeling in klassen bij de patentwetgeving van 1796.

⁷ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen, Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, Assen 1965, pag. 34.

⁸ RAL, FA, inv.nrs. 1056, 1065, 4048 en 4419, patenten kanton 's-Hertogenrade; inv.nr. 4058, patenten kanton Heerlen; inv.nrs. 4136 en 4746, patentbelasting Nieuwenhagen.

⁹ Zie noot 5.

Ontstaan en ontwikkeling

Vóór de Franse Tijd hadden de marskramers handel gedreven in de regio en op de markt van Aken. Onder meer als gevolg van minder vruchtbare grond in Ubach over Worms, in Nieuwenhagen en het gebied Heerlerheide, weinig renderende vormen van veeteelt en fruitteelt, waarvan de produkten voornamelijk voor eigen gebruik werden benut, moest een deel van de bevolking het levensonderhoud zoeken in andere middelen van bestaan. Bovendien bleken er in de regio weinig afzetmogelijkheden voor landbouwprodukten te zijn.¹⁰

Samenvattend kan worden gesteld dat de landbouw in deze dorpen tekort heeft geschoten als welvaartsbron voor de bewoners. De economische omstandigheden dwongen een deel van hen aan kleinhandel te doen. Marskramers deden de omliggende markten en boerderijen aan. Zij legden met hondekarren aanzienlijke afstanden af, waarbij men een dag of drie van huis was.¹¹ Daarnaast werd in oostelijk Zuid-Limburg, vooral de hoek boven Kerkrade, sinds lang vlas tot fijn en grof linnen verweven. Alom waren weefgetouwen aanwezig, waarvan de produkten ook elders werden verkocht.¹²

In de literatuur wordt gesteld dat de reizende handel van Groenstraat omstreeks 1700 is ontstaan, toen een deel van de beroepsbevolking zich begon te richten op middelen van bestaan die buiten de streek waren gelegen.¹³ Mogelijk is evenwel een nieuwe fase van de reizende handel ingetreden: de overgang van handel in de regio naar afzetmarkten die er buiten waren gelegen, waaronder ook stedenmarkten. Heel oud zal zij niet zijn geweest.

¹⁰ Philips e.a., *Landbouw*, pag. 80-81, 124, 136, 175, 188.

¹¹ Reconstructie volgens de Botti-handel in Tongeren, die veel overeenkomsten vertoonde met de Heerlerheidense handel, zie: F.M. Botti's (te Tongeren), in: *Limburg*, 35(1956), pag. 155-156.

¹² Voor de tweede helft van de achttiende eeuw zie de beroepen die vermeld staan op de eerder genoemde bevolkingslijsten (noot 3), vooral Heerlerheide, Schaesberg, Palemig, Brunssum, Waubach en de dorpskern van Nieuwenhagen. Verder: J.C.G.M. Jansen, Specifieke kenmerken van de Limburgse economie, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (SSEGL), XXX(1985), pag. 58-60; J.J. Jongen, *Gedenkboek ter gelegenheid van het 250 jaar bestaan der parochie Schaesberg*, Schaesberg 1950, pag. 63.

¹³ Goossens, Ubach over Worms, pag. 319.

Onwaarschijnlijk is de veronderstelling dat de al in de middeleeuwen onderkomen oude Romeinse heerbaan van Keulen naar de Kanaalhavens via Onderst-Nieuwenhagen en Groenstraat, van invloed is geweest op het ontstaan van deze nieuwe fase van de reizende handel.¹⁴ Dit sluit echter niet uit dat de goede relaties tussen Groenstraters en Onderst-Nieuwenhagenaars, de familiebanden en uitoefening van hetzelfde beroep in verband moeten worden gebracht met de ligging aan een handelsroute.¹⁵

De middeleeuwse weg van Maastricht naar Geilenkirchen langs Schaesberg en Nieuwenhagerheide zal een rol hebben gespeeld bij de ontplooiing van de reizende handel in de regio en daarbuiten.¹⁶ De verdere ontwikkeling is vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw totstandgekomen als gevolg van enkele externe politieke en economische factoren.

Politiek waren er na ongeveer 1650 twee ontwikkelingen die onze dorpen hebben beïnvloed. Aan het eind van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) drong de Republiek in het Maasdal door.¹⁷ Als gevolg ervan werden de Landen van Overmaas staatkundig versnipperd met voor ons gebied Staatse en Spaanse bezittingen kris kras door elkaar gelegen.¹⁸ Nieuwenhagen en Heerlerheide, onderdelen van de schepenbank Heerlen, kwamen in 1661 definitief aan de Sta-

¹⁴ Door Schobben (zie noot 2) gesteld en overgenomen door Goossens, Ubach over Worms, pag. 320.

¹⁵ Zie: Lams de weg. De Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen, verkeersader voor industrie en handel, onder red. van P. Stuart en M.E.Th. de Grooth, Heerlen 1987, pag. 22-25; H. Hardenberg, Romeinse wegen en middeleeuwse geleiderechten tussen Maas en Rijn, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg* (PSHAL), 94/95(1958/1959), pag. 173-188; L. Augustus, Wijnstraat of Wijngracht, het Oostlimburgse tracé van de middeleeuwse handelsweg: Keulen-Vlaanderen, in: *De Maasgouw*, 92(1973), pag. 175-194.

¹⁶ J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied*, Assen 1978, pag. 309; L. Augustus, Geschillen bij de uitvoering van het Partagetractaat te Schaesberg, in: *LvH*, 22(1972), pag. 43-56.

¹⁷ H.H.E. Wouters, De penetratie van de Republiek in het Limburgse Maasdal in de 17e eeuw, in: *De Maasgouw*, 79(1960), pag. 151-158; idem, *Grensland en Bruggehoofd; historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht*, Assen 1970, pag. 329-369; W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen II*, Assen 1974, pag. 1-23.

¹⁸ Haas, Landen van Overmaas, passim.

ten-Generaal, terwijl Schaesberg en Ubach over Worms aan Spanje, later aan Oostenrijk behoorden.¹⁹

Daarnaast was er de Franse expansie van de tweede helft van de zeventiende en de achttiende eeuw. Het opdringen van de Fransen door middel van oorlogen heeft overwegend een negatieve uitwerking op de plattelandsbevolking gehad. Positiever voor de marskramers verliepen de handelscontacten, waardoor zij zich interregionaal, wellicht meer internationaal zijn gaan oriënteren.²⁰

Economisch bracht de tweede helft van de achttiende eeuw voor de ontplooiing van de reizende handel nieuwe mogelijkheden. Aan- toonbaar is dat het wegenstelsel werd verbeterd.²¹ Hierdoor nam de mobiliteit toe en kwamen de marskramers gemakkelijker in contact met andere reizende handelaren, zoals de Teuten uit de Kempen, de Mettingse colporteurs en de Nettetalse handelaren uit Westfalen.²²

Veranderingen in de regionale bindingen en de teruglopende stedelijke economieën te Maastricht en Aken waren de oorzaak voor de opkomst van enkele regionale subcentra, waaronder Heerlen.²³ Als

¹⁹ Jappe Alberts, *Geschiedenis*, pag. 55-57. Schaesberg kwam in 1785 aan de Staten-Generaal. Zie daarvoor: J.A.K. Haas, *Het verdrag van Fontainebleau 1785, Maastricht en de Landen van Overmaas als internationale conflictstof aan het eind van het ancien régime*, in: *PSHAL*, 124(1988), pag. 264-345.

²⁰ Over de beïnvloeding van de Fransen in de Landen van Overmaas is nog niet veel bekend. W. Jappe Alberts snijdt het vraagstuk aan in *Geschiedenis van de beide Limburgen II*, pag. 59-61. In groter verband kan hier worden genoemd: N. Girard d'Albissin, *Genèse de la frontière franco-belge; les variations des limites septentrionales de la France de 1659 à 1789*, Paris 1970. Ook: J.M.H. Mosmuller, *Criminaliteit in de schepenbank Heerlen 1648-1795*, Utrecht 1992 (typoscript). Wat de handel betreft: J. Everaert, *Handel in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1795*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden (AGN)*, 8, Bussum 1979, pag. 185-203.

²¹ F.E.M. Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik*, Nijmegen 1956, twee delen; Everaert, *Handel in de Zuidelijke Nederlanden*, pag. 187-188; G.J.P.M. Corten, *Alignements Droits. De ontwikkeling van het weggennet in het Departement van de Nedermaas 1794-1814*, in: *SSEGL*, XXXII(1987), pag. 1-27.

²² Over de Teuten: E. Vliebergh, *De landelijke bevolking van de Kempen gedurende de 19e eeuw*, in: *Mémoires de l'Académie royale de Belgique*, 2e série, II(1907), pag. 31-34; J. Melchior, *De Teuten*, in: *Limburgse Bijdragen*, 13(1914/1915), pag. 57-129; A. Hansay, *Les Teutes en pays lossain au 17e et 18e siècles*, in: *Mélanges G. Kurth*, Paris 1908, pag. 335-342; M. Bussels, *De Teuten in de geschiedenis (ca. 1600-1875)*, in: *Het oude Land van Loon*, 12(1957), pag. 169-183. Over de Mettingse en Nettetalse handel bestaat geen samenvattende literatuur. Verwezen kan worden naar het artikel van Gillissen, zie noot 4.

²³ J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden*, Assen 1979, pag. 114, 227.

gevolg ervan vereenvoudigde het distributiesysteem. Nog belangrijker bleek de verandering van het consumptiepatroon te zijn. Vooral koloniale waren, als thee, koffie, zuidvruchten, tabak, suiker en peper, kwamen in omloop.²⁴

Ook ontstond er vraag naar goedkoop textiel, vooral in de vorm van onderkleding. In de tweede helft van de achttiende eeuw maakte de textielindustrie en -handel in de regio Burtscheid-Verviers-Eupen een bloei door en werden de afzetmarkten ten oosten van Luik en in de Eifel van meer belang, zodat een aantal marskramers hun handel naar deze regio's verlegde.²⁵

Duidelijk is dat de reizende handel zich na 1750 verder heeft kunnen ontwikkelen als gevolg van vermindering van internationale spanningen en een opleving van de economie tussen Maas en Rijn. De trek naar verder afgelegen afzetmarkten werd ook gestimuleerd omdat de economische groei in oostelijk Zuid-Limburg achterbleef bij de aangrenzende regio's.²⁶

Een overzicht van de reizende handel omstreeks 1800

Woonplaats

De voor handelaren eertijds gunstige ligging van Schaesberg en omgeving is af te lezen van landkaarten uit de achttiende eeuw en begin negentiende eeuw.²⁷ Langs of in de buurt van onze dorpen liepen ten zuiden van de Brunsummer- en Tevenerheide enkele wegen die aansloten op interregionale verbindingen. De belangrijkste was de "eerste pasweg" langs Heerlen, Schaesberg en Nieuwenhagerheide, die in het westen aansloot op de verbinding naar Maastricht en in het oosten via Geilenkirchen en Gulik naar

²⁴ Idem, pag. 115-116.

²⁵ Idem, pag. 119-120.

²⁶ Mosmuller, Criminaliteit, pag. 17 en 20.

²⁷ Gemeentearchief Den Bosch, afdeling kaarten, inv.nr. 8053: "Caerte verbeeldende de communicatie met Duitsland en Braband, en de gemaakte groote gekieselde en steenwegen" (midden 18e eeuw); de "Tranchotkaarten" van het begin van de 19e eeuw; de "Ferrariskaart" aan het eind van de 18e eeuw; kaart van de schepenbank Heerlen, in: J.W.J.M. Bogaarts, *Inventaris van de gemeentelijke en kantonale archieven van Heerlen 1794-1815 (1821)*, Heerlen 1989, pag. 2.

Keulen liep.²⁸ Even ten noorden ervan liep de “tweede pasweg” vlak onder de heide. Deze sloot in het oosten ook op Gulik aan en liep in het westen langs Heerlerheide naar Klimmen. Laatstgenoemde verbinding kruiste westelijk van de kern van Heerlerheide de weg Heerlen-Sittard. Andere belangrijke verbindingen vanuit Staats gebied waren de wegen van Heerlen naar Aken, Maastricht en Gulpen.²⁹

De meeste marskramers woonden langs de twee straten die van het Streperkruis in Schaesberg in oostelijke richting naar het Duitse Rijk liepen. De meest zuidelijke verbinding Schaesberg-Onderst-Nieuwenhagen-Groenstraat-Rimburg was mogelijk ooit een deel van het traject van de oude Romeinse heerbaan van Keulen naar Boulogne-sur-Mer.³⁰ In de tweede helft van de achttiende eeuw speelde deze weg geen rol meer als handelsroute.

Marskramers

Uit de inwonerslijsten van Zuid-Limburg van 1796 blijkt dat alleen in Ubach over Worms, in Nieuwenhagen, in Heerlerheide en Schaesberg concentraties reizende handelaren voorkwamen. Van de beroepsbevolking van deze dorpen was in Ubach over Worms en Nieuwenhagen 32% marskramer tegen 5% in Heerlerheide en 7% in Schaesberg. Die cijfers geven een vertekening. Gewoonlijk oefende 25 à 30% van de bevolking een beroep uit. In Heerlerheide was dat echter 58% (!). De ambtenaar had in deze woonkern ruimere criteria aangelegd, onder meer door kinderen van twaalf jaar en ouder te betrekken bij het arbeidsproces.³¹ Het belang van de reizende handel in Heerlerheide was veel groter dan het hiervoor genoemde cijfer aangeeft.

Behoudens enkele uitzonderingen maakten de ambtenaren bij de registratie geen onderscheid tussen sedentaire handelaren en reizende handelaren. Voor alle eerder genoemde dorpen geldt dat vermeldingen van “handelsman” en “marchand” van toepassing waren op reizende handelaren, de marskramers. Alleen op de lijst van Ubach

²⁸ Zie noot 16.

²⁹ Kaart van de schepenbank Heerlen, zie noot 27.

³⁰ Zie noot 15.

³¹ RAL, FA, inv.nr. 1039, inwonerslijst Heerlerheide.

over Worms staan toevoegingen, bijvoorbeeld "marchand d'épicier" en dikwijls "marchand de petite marchandise".

Wat het aantal marskramers betreft, was er te Ubach over Worms een groot verschil tussen de woonkernen Waubach en Groenstraat. In Waubach bedroeg het percentage reizende handelaren 16, terwijl het in Groenstraat 52 was. Nieuwenhagen kan in drie woonkernen worden opgedeeld.³² Hier was de uitkomst voor de dorpskern, het gebied "Op de Schans" en Nieuwenhagerheide respectievelijk 28%, 42% en 29%. In Heerlerheide woonden de marskramers vooral in de gehuchten Roebroek en Heerlerheide.

In 1796 liep de gemiddelde leeftijd van de marskramers uiteen van 39 jaar in Waubach tot 48 jaar in Schaesberg. Voor de reizende handelaren in heel Ubach over Worms bedroeg dit gemiddelde 40 jaar en voor Nieuwenhagen 45 jaar. Het grootste verschil tussen de gemiddelde leeftijd van de echtgenotes was zeven jaar: 36 jaar in Waubach en 43 in "Op de Schans" te Nieuwenhagen.

De grootte van de huishoudens vertoonde een opmerkelijk verschil tussen de dorpskern van Nieuwenhagen met 5,5 leden en Nieuwenhagerheide met 4,7. Ruim één kind verschil per gezin wordt vastgesteld tussen Waubach met 2,1 kind en Groenstraat met 3,3. Het grootste kindertal kwam voor in de woonkernen met de meeste marskramers: Groenstraat en het gebied "Op de Schans" in Nieuwenhagen. Voor andere uitkomsten van demografische gegevens verwijs ik naar tabel 5.³³

Mede op grond van Penners' bericht kunnen de marskramers in drie groepen worden verdeeld, hoewel elke indeling vaag blijft en van dorp tot dorp verschilt.³⁴ In de eerste plaats was er een 19% omvattende groep - in het vervolg van dit artikel als groep A aangeduid - die in staat was met reizende handel het hele jaar in zijn levensonderhoud te voorzien. Deze marskramers maakten de verste reizen en handelden meestal in één produkt. Aan het begin van de Franse Tijd had men een zekere mate van welstand bereikt, althans een bestaansniveau dat gunstig afstak bij de andere groepen. Ten tweede was er een iets grotere groep (B) - 21% - die een deel van het jaar rondtrok. Zij hield aan de reizende handel in het

³² Mosmuller, Nieuwenhagen, pag. 28-29.

³³ Deze tabel is samengesteld volgens de gegevens op de inwonerslijsten, inv.nrs. 1039 en 1056.

³⁴ Zie noot 5.

algemeen niet genoeg geld over om het hele jaar van te kunnen leven. Buiten het handelsseizoen werd aan huisnijverheid gedaan, waarvan de produkten of direct werden verkocht of gebruikt bij de reizende handel.

Voor de derde en grootste groep (C) - 60% - was de reizende handel de ene keer de belangrijkste bron van inkomen, een andere keer bijverdienste. Doorgaans leverde de marskramerij weinig op. Alle groepen richtten zich vanzelfsprekend op bestaande marktverhoudingen, maar deze groep was volstrekt afhankelijk van vraag en aanbod. Het hele jaar werd er ander werk bijgedaan. Nu eens noemden zij zich marskramers, dan weer dagloners, knechten of huisbedienden.

Handel

Met behulp van de inwonerslijsten en de patentregisters van het begin van de Franse Tijd kan de handel van de marskramers ten dele in beeld worden gebracht.³⁵ Helaas zijn de verschillende registraties verre van volledig en vertonen zij onnauwkeurigheden.³⁶ Definities verschillen. Als er een algemene regel is geweest, dan werd deze niet overal en ook nog slecht uitgevoerd.³⁷ Bovendien bleken de ambtenaren aanduidingen voor het beroep willekeurig te gebruiken. Voor Nieuwenhagen en Heerlerheide staan alleen "handelsman" en "handelaar" geregistreerd, terwijl er voor Ubach over Worms en Schaesberg omschrijvingen zijn als "commerçant", "négociant", "colporteur", "marchand", "marchand détail", "marchand de petite marchandise" en "marchand en ..." met een toevoeging over het produkt dat werd verhandeld.

Aan onze handelaars blijken weinig patenten te zijn verstrekt. Daardoor kan maar een klein gedeelte van de ontbrekende beroeps-

³⁵ RAL, FA, patentregisters, inv.nr. 4058 (kanton Heerlen), 4136 (Nieuwenhagen), zie noot 8 voor nummers kanton 's-Hertogenrade.

³⁶ Over onnauwkeurigheden van tellingen en in registers uit de Franse Tijd zie onder meer: D.J. Lauwers en Th. Oberndorf, *De bevolking van het kanton Sittard in 1799*, Sittard 1988, pag. 8, en Fr. Crutzen, Patentwetgeving en patentplichtigen in het kanton 's-Hertogenrade, in: *LvH*, 38(1988) nr. 1, pag. 11-31.

³⁷ RAL, FA, inv.nrs. 835-836, onderscheid tussen binnenlandse en buitenlandse paspoorten, inv.nr. 848, gemerkt 19, *règlements généraux*. Vooral valt het verschil in regelgeving op tussen de tijd vóór en na 1803.

gegevens worden aangevuld. De al eerder genoemde conclusie moet luiden dat veel marskramers dit beroep volgens de wet niet als hoofdberoep en evenmin als zelfstandig beroep hebben uitgeoefend. De volgende beroepsomschrijvingen zijn letterlijk overgenomen van de inwonerslijsten van 1796 en de patentregisters. Bij onjuist gebruik van de Franse taal en/of een onduidelijke schrijfwijze zijn tussen haakjes correcties aangebracht.

Tabel 1. Ubach over Worms

	aantal		aantal patenten	
	Groenstraat	Waubach	Groenstraat	Waubach
marchand de petite marchandise	34	2	0	0
marchand	10	19	0	0
marchand en détail	7	1	0	0
marchand d'épiciier	5	0	0	0
colporteur avec balle	3	0	3	0
marchand de moutarde	1	0	0	0
marchand de bois quarré (=carré)	1	0	0	0
brasseur	0	2	0	2
	61	24	3	2

In Ubach over Worms, vooral in Groenstraat, waren de verschillen tussen de reizende handelaren klein. Ofschoon in An V maar vijf marskramers met naam en beroep staan geregistreerd, is bekend dat het aantal patentplichtigen voor Ubach over Worms in de jaren V (1796/1797), VI (1797/1798) en VII (1798/1799), respectievelijk 15, 19 en 21 is geweest.³⁸ Zij zijn zeker niet allemaal verstrekt aan de reizende handelaren. Mogelijk was de helft voor de marskramers bestemd, zodat gemiddeld slechts 10% van hen patentplichtig was. De indeling in groepen blijkt voor de Groenstraters moeilijker toepasbaar dan voor de marskramers van Nieuwenhagen. Weliswaar zijn drie groepen te onderscheiden, maar de midden-groep (B) vertoonde doorgaans deels de kenmerken van groep C.

³⁸ Crutzen, Patentwetgeving, pag. 17.

Tabel 2. Nieuwenhagen

	dorpskern	aantal (allen gepatenteerd)	
		"Op de Schans"	Nieuwenhagerheide
colporteur avec balle	3	3	0
colporteur	2	1	0
marchand d'épicier	2	1	1
marchand cochains (=cochons)	1	0	0
marchand sous shoppe (=cape?)	1	0	1
fruitier boutique	0	2	1
marchand fourniture	0	1	0
marchand de sel	0	0	1
	9	8	4

Voor Nieuwenhagen zijn de gegevens ontleend aan de patentregisters van vóór 1800 toen het dorp nog geen zelfstandige gemeente was en tot het kanton Heerlen behoorde.³⁹ Indien het aantal gepatenteerden representatief voor het gemiddelde aantal in de Franse Tijd is geweest, dan beschikte hier ongeveer 27% van de reizende handelaren over een patent. Hier is de eerder genoemde indeling wel toepasbaar. Ongeveer 20 handelaren dreven handel in één produkt. Vijftien marskramers handelden met meer specialisatie naar het artikel en ongeveer 40 venters verkochten kleingood waar toevallig vraag naar was.

Tabel 3. Schaesberg

	aantal	aantal patenten
négociant	5	0
commercant	3	0
marchand d'épicier	3	2

³⁹ W. van Mulken, *Inventaris van de archieven der gemeente Nieuwenhagen 1800-1939*, Maastricht 1972; *Historische Atlas van Limburg I, serie staatkundige kaarten. De tegenwoordige provincies Limburg en omliggende gebieden in de Franse Tijd (1802)* door E.M.Th.W. Nuyens, Assen/Amsterdam 1977, pag. 85.

	aantal	aantal patenten
marchand grainier	2	2
colporteur avec balle	2	1
foussier marchand (=fourrier)	1	0
marchand soeker (=sucre)	1	0
	17	5

Conclusies als voor Nieuwenhagen en Ubach over Worms zijn voor Schaesberg moeilijk te trekken. Het aantal reizende handelaren was veel kleiner. Berekeningen maken aannemelijk dat het percentage patentplichtigen even groot is geweest als in Nieuwenhagen.

Heerlerheide

Voor heel het Heerlerheidense gebied worden op de inwonerslijst van 1796 14 reizende handelaren vermeld, allen als "handelsman". Van slechts drie marskramers zijn patentregistraties te vinden. Eén staat te boek als "marchand de sabot". Hieruit valt te concluderen dat de reizende handel van Heerlerheide meer overeenkomsten met de Groenstraatse handel vertoonde dan met de Nieuwenhaagse. Het waren reizende handelaren, die vooral de produkten van de spinners en wevers verkochten. Daarnaast handelden zij in pluimvee en eieren, terwijl ook met kleingoed langs de deur werd gegaan.⁴⁰

Handelsgebied

Mededelingen over het reisdoel van onze handelaars kunnen worden ontleend aan de registers van paspoorten.⁴¹ Op grond van de inschrijvingen zijn twee zaken vast te stellen: de handelaren reisden

⁴⁰ Beaujean, De handel van Heerlerheide, pag. 85-90.

⁴¹ SAH, Archief kanton Heerlen, inv.nrs. 258-259, paspoorten Heerlen, Nieuwenhagen en Schaesberg; Heimatmuseum und Archiv Geilenkirchen, Archiv Kanton Geilenkirchen, département de la Roer, inv.nr. 261, paspoorten.

overwegend in het zomerseizoen; vaak werd een paspoort voor langere tijd aangevraagd. De reisduur werd in "décades" uitgedrukt, een week van tien dagen volgens de Republikeinse kalender.⁴²

De paspoorten stellen ons maar voor een deel in staat het handelsgebied van de marskramers te bepalen. Er ligt immers de vraag of de marskramers een reisdocument aanvroegen voor handelsdoel-einden of om ander werk te doen. Een binnenlands paspoort werd aanvankelijk alleen verstrekt voor bestemmingen die buiten het departement, maar binnen de Franse grenzen waren gelegen. Deze regel gaf geen houvast, omdat de politieke situatie herhaaldelijk veranderde.⁴³ Menig marskramer heeft de wet ontdoken door geen paspoort aan te vragen, onderwierp zich niet aan de patentplicht en verleende geen medewerking aan tal van registraties.

Het reisdoel van de Groenstraatse handelaars lag verspreid over het hele gebied tussen Maas en Rijn. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw zijn er vijf hoofdbestemmingen.

1. De eigen regio en de markt van Aken. Het grootste deel van de tot deze categorie behorende marskramers dreef handel in kleingoed. Zij verdienden er met reizende handel iets bij, terwijl een gedeelte van het jaar als seizoensarbeider ander werk werd gedaan.

2. De Nederrijn en Westfalen in Duitsland, vooral de regio's Niederkrüchten-Brüggen en Breyell-Nettetal. Ook werd gehandeld met de bekende marskramers van Mettingen, Ibbenbüren en Werne, dorpen gelegen ten noorden van Munster en ten oosten van Enschede. Deze handelaren onderhielden intensieve handelscontacten met de Teuten uit de Kempen. Tussen Groenstraters en Nettetalers ontstond, vooral in de negentiende eeuw, een nauwe band. Het Groenstraats Bargoens, een kramertaal, is wat woordenschat betreft veelal terug te voeren op de handelstaal van Breyell en omgeving. Omstreeks 1770 ontstonden tussen deze groepen reizende handelaars ook familierelaties.⁴⁴

3. Een groot deel van de Eifel en de Ardennen. Deze handel vertoonde veel overeenkomsten met die op Westfalen. Elke mars-

⁴² Onder meer: J. Baumeister, Der französische republikanische Kalender, in: *Quellen zur bäuerlichen Hof- und Sippenforschung*, 13(1937).

⁴³ Zie noot 37.

⁴⁴ H.M.H. Goossens, Transcriptie der registers van de r.k.-parochie Waubach, 1804-1899 (onder meer aanwezig in SAH).

kramer had zijn eigen afzetgebied, waarin concurrentie van dorpsgenoten niet werd geduld. Afhankelijk van de mogelijkheden, die het eigen dorp bood, namen de reizende handelaren produkten mee met specialisatie naar artikel. Slechts enkelen konden van de opbrengst het hele jaar leven. Veelal werd met ander werk bijverdiend.

4. De markten van Venlo, Weert, Roermond, Aubel, Luik, Verviers, Tongeren. Een kleine groep handelaren, bijvoorbeeld die in koloniale waren en kleingoed, bezocht deze markten regelmatig. Toen koloniale waren ook in onze regio gemeengoed werden, ontstond een levendige handel in deze produkten.

5. Noord-Frankrijk, West-België, Brabant en het gebied boven de grote rivieren in Nederland werden omstreeks 1800 slechts door enkele Groenstraatse marskramers bezocht. Vooral de marskramers met baal trokken ver weg.

Volgens de paspoortregistraties bestreek de Nieuwenhaagse reizende handel een groter gebied dan die van Ubach over Worms. Jaarlijks werd een indrukwekkend aantal reizen gemaakt. De gegevens over de Nieuwenhaagse marskramers maken het mogelijk een onderscheid in drie groepen aan te brengen.

De meeste marskramers, vergelijkelijk met de Groenstraters en overwegend wonend in Onderst-Nieuwenhagen, reisden naar Venlo en omgeving. Op deze tocht bezochten zij Niederkrüchten, Breyell en omstreken. In Venlo bevond zich een overslaghaven, waar onder meer suiker werd verhandeld, een markt en een speldenfabriek.⁴⁵ Daar werd ingekocht. Van daaruit gingen deze marskramers naar de markten van Roermond, Weert en Sittard. Ook trok men naar Achel in de Kempen, een woonplaats van Teuten.

Reizende handelaren met meer specialisatie naar produkt, zoals koloniale waren, zout en varkens, reisden naar Maastricht, Rolduc, Dalhem, Vaals en Eupen. Marskramers, die vleesprodukten verhandelden, trof men ook aan op de markten van Weert, Roermond en Venlo.

De meest gespecialiseerde groep bestond uit de marskramers met baal, handelaren in textiel. Naast geweven stoffen verhandelden zij ook furnituren, zoals knopen, band, garen en voering. Met de toename van het aantal zelfstandige kleermakers in de eerste helft

⁴⁵ Philips e.a., Landbouw, pag. 117, 138, 174 en 191.

van de negentiende eeuw, werd de handel in furnituren voor deze handelaren meer winstgevend dan de handel in stoffen.⁴⁶ Omstreeks 1800 legden zij grote afstanden af. Regelmatig reisden zij naar Verviers en Luik, maar kennelijk even gemakkelijk werden Antwerpen, Brussel, Oostende, Brugge, Gent, Doornik, Duinkerken, Ieper en Bergen bezocht. Enkele marskramers reisden zelfs naar bestemmingen in Frankrijk. Parijs, Meri, Lille, Noyon en Straatsburg staan als reisdoel op hun paspoorten vermeld.

Hoewel niet terug te vinden op de paspoorten, moet ook gehandeld zijn op enkele steden in Holland en Noord-Brabant. Er zijn aanwijzingen dat Amsterdam, Leiden, Haarlem, Den Bosch en Breda als reisdoel in aanmerking kwamen.⁴⁷

De handel van Heerlerheide stond bekend als een specifieke streekhandel. De eerder genoemde produkten werden lange tijd in de directe omgeving afgezet. Omstreeks 1800 was de actieradius van de marskramers iets groter geworden. In het algemeen kan men stellen dat handel werd gedreven binnen een gebied met een straal van 50 kilometer, waarbij Maastricht, Tongeren, Sint-Truiden, Linne, Sittard, Gulpen, Aubel en Aken werden bezocht.⁴⁸ De Heerlerheidense handel ontplooidde zich vooral in de negentiende eeuw.⁴⁹ Zij heeft echter nooit de omvang bereikt en de bekendheid gekregen van de Nieuwenhaagse en Groenstraatse reizende handel. De Schaesbergse reizende handelaren kenden in 1796 de grootste specialisatie naar produkt. Er zijn enkele graanhandelaren als marskramer geregistreerd, waarvan op goede gronden kan worden betwijfeld of zij langs de deur gingen. Zij reisden vooral naar Maastricht en Aubel, evenals bijvoorbeeld de handelaren in paarden, die ook niet tot de marskramers mogen worden gerekend.

De Schaesbergse marskramers vertonen overeenkomsten met hun collega's in Bovenst-Nieuwenhagen en Waubach. Aannemelijk is dat zij hun aankopen in dezelfde plaatsen verrichtten als laatstge-

⁴⁶ G. Hansotte, *La clouterie liégeoise et la question ouvrière au XVIIIe siècle*, in: *Anciens pays et Assemblées d'États*, IV(1972).

⁴⁷ M. Quadflieg, Een bevolkingslijst van Nieuwenhagen anno 1784, Nieuwenhagen 1992, en Errata (typoscript). Zie ook de opmerkingen bij Penners (noot 5).

⁴⁸ Beaujean, *De handel van Heerlerheide*, pag. 85-90.

⁴⁹ Idem.

noemden, hun afzetgebied lag echter vooral ten zuiden van de weg Maastricht-Heerlen.⁵⁰

Welvaartsniveau

Verschillende belastingrollen en patentlijsten uit de Franse Tijd en voor Nieuwenhagen en Heerlerheide ook de dorpsrotten van 1779, maken het mogelijk het welvaartsniveau van de marskramers in beeld te brengen,⁵¹ al moet worden toegegeven dat de lijsten niet volledig zijn, veel mededelingen onnauwkeurig of zelfs apert onjuist zijn opgetekend en belastingontduiking zijn sporen heeft achtergelaten.

Op grond van deze gegevens kan, onder voorbehoud, een overzicht van het aantal marskramers worden opgesteld, verdeeld over de drie groepen, die eerder in dit artikel zijn beschreven.⁵²

Tabel 4.

Groep	Ubach over Worms			Nieuwenhagen				Schaesberg		Heerlerheide	
	Groen- straat	Waubach	%	I	II	III	%	%	%		
A	5	3	9	8	5	8	28	5	29	2	14
B	14	3	20	6	6	5	23	4	24	3	22
C	42	18	71	9	14	14	49	8	47	9	64
	61	24		23	25	27		17		14	

Uit deze gegevens blijkt dat er grote verschillen in welvaartsniveau waren tussen de reizende handelaren van Ubach over Worms en

⁵⁰ Jongen, Schaesberg, pag. 63 e.v.

⁵¹ Belastingrollen: RAL, FA, Heerlen, inv.nrs. 3623-24, 3831, 3975 en 4569, Nieuwenhagen, inv.nrs. 3126, 3160, 3523-24, 3678, 3871, 4010, 4136, 4617 en 4746, Ubach over Worms, inv.nrs. 3720, 3900, 4039, 4711 en 4727, Schaesberg, inv.nrs. 3703, 3889, 4028 en 4646; Dorpsrotten: SAH, Archief schepenbank, adm.ged., inv.nrs. 202 en 203, resp. Heerlerheide en Nieuwenhagen.

⁵² Zie de paragraaf "Marskramers".

Heerlerheide aan de ene kant en die van Nieuwenhagen en Schaesberg aan de andere kant. Dit is ook duidelijk aan te tonen met behulp van de registers van de belasting op deuren en ramen. In Groenstraat en Heerlerheide woonden de marskramers merendeels in woningen met één raam en één deur, daarentegen in Nieuwenhagen, Schaesberg en Waubach in huizen met meerdere karrepoorten en twee tot vier ramen. Ubach over Worms en Heerlerheide hadden de grootste percentages minst welvarende reizende handelaren (groep C), terwijl in Nieuwenhagen en Schaesberg het grootste percentage meest welvarende marskramers (groep A) was te vinden. Opvallend is dat de zogenoemde middengroep (B), marskramers met een sterk wisselend bestaansniveau, per dorp weinig in omvang verschilde.

Omdat associatie ontbrak, behalve dat soms in groepjes werd gereisd vanwege de veiligheid, bleef het bestaansniveau geheel afhankelijk van de economische golfbeweging. Zij was daardoor per definitie marginaal. Zelfs bij het merendeel van de marskramers van groep A was er geen sprake van welstand. In het algemeen lag hun inkomen ver onder dat van een aantal landbouwers, die meer personele belasting en grondbelasting betaalden. Slechts enkele marskramers met landbezit konden in de dorpsgemeenschap wedijveren met traditionele boerenfamilies. Laatstgenoemden beheersten van oudsher het dorpsbeeld, waardoor zij in de Franse Tijd als eerste in aanmerking kwamen om overheidsfuncties te bekleden.⁵³ Voor zover in die tijd het aantal personeelsleden een aanwijzing was voor het welvaartsniveau, bestond er een groot verschil tussen Nieuwenhagen en Ubach over Worms. Hoewel het verschil naar omvang per dorp van geringe betekenis lijkt, hadden de marskramers van Nieuwenhagen meer personeel in dienst, terwijl in Ubach over Worms meer familieleden in het huishouden waren opgenomen.⁵⁴ De conclusie is dat het merendeel van de Nieuwenhaagse marskramers welvarender was dan hun collega's te Ubach over Worms. Omstreeks 1780 slaagden enkele reizende handelaren uit

⁵³ I.F.A. Grond (m.m.v. F.J.M. Wiertz), Johan Simon Römken en zijn familie (Nieuwenhagen 1765-1846), in: *Limburgs tijdschrift voor genealogie* (LTvG), 17(1989), passim; Mosmuller, Nieuwenhagen, pag. 36-37.

⁵⁴ Zie daarvoor tabel 5.

Nieuwenhagen er zelfs in het burgerschap van de stad Maastricht te verwerven.⁵⁵

Migratie

Een grondige analyse van migratoire bewegingen onder reizende handelaren wordt bemoeilijkt door het ontbreken van gegevens over de emigratie. Voor zover er betrouwbare mededelingen zijn, kan worden vermoed dat in het derde kwart van de achttiende eeuw sprake is van een uit het rechtsgebied van de schepenbank Heerlen wegtrekkende bevolking.⁵⁶ In hoeverre deze emigratie betrekking had op de marskramers van Nieuwenhagen en van Heerlerheide is niet bekend. Evenmin is duidelijk of deze ontwikkeling zich ook heeft voorgedaan in Ubach over Worms en Schaesberg.

Wat de immigratie betreft, is de toestand beter. Op de inwonerslijsten van 1796 werd het jaar van intrede in de dorpsgemeenschap vermeld. Uit tabel 5 is af te lezen dat de woonkernen met de meeste marskramers - Groenstraat en "Op de Schans" in Nieuwenhagen - gesloten gemeenschappen zijn geweest.⁵⁷ Kennelijk waren daar weinig mogelijkheden voor vestiging of waren nieuwe marskramers niet welkom, mogelijk vanwege de oververtegenwoordiging van de minst welvarende marskramers. Indien de gegevens juist zijn, zouden zich te Ubach over Worms in dertig jaar geen marskramers van buiten hebben gevestigd.

In de tweede helft van de achttiende eeuw zochten nieuwkomers onder de reizende handelaars vooral een woonplaats in dorpen of woonkernen waar de bestaansmogelijkheden gunstig waren. Bovendien maakten ontwikkelingen van de plattelandshandel het noodzakelijk meer specialisme naar produkt door te voeren. Om concurrentie te vermijden, vestigden zij zich in woonkernen waar van oudsher wel een marskramertraditie bestond, maar weinig reizende handelaren woonden. Tabel 5 toont aan dat dit vooral in Schaesberg

⁵⁵ P.J.H. Ubachs, Heerlen en Kerkrade en omgeving in de burgerboeken van Maastricht, in: *LvH*, 41(1992) nr. 1, pag. 6.

⁵⁶ Mosmuller, *Criminaliteit*, pag. 16-17.

⁵⁷ Ook bij Goossens, Ubach over Worms, pag. 317-326; J.M.H. Mosmuller, Groenstraat, de bevolkingslijst van 1796, in: *LTVG*, 19(1991), pag. 38-39.

en Heerlerheide het geval is geweest, in mindere mate in de dorpskern van Nieuwenhagen en in Nieuwenhagerheide.

Tot besluit

Eén van de opmerkelijkste uitspraken over de Groenstraatse marskramers is gedaan door pastoor Huppertz van de Josephparochie in Ubach over Worms. In de eerste helft van de negentiende eeuw sprak hij van: "Die Gottverlassene Grünstrasse, aber das Glaubensselige Waubach".⁵⁸ Een weinig vleierende getuigenis, die wel de kern van het probleem raakte: er was een groot verschil in mentaliteit tussen marskramers en landbouwers. Als boerenzoon uit Bocholtz kon hij maar moeilijk opschieten met de reizende handelaren van Groenstraat, wier levenswandel minder onberispelijk was dan de pastoor van zijn parochianen verwachtte.

Ruim een halve eeuw eerder noteerde zijn collega Morees van de Pancratiusparochie in Heerlen bij een visitatie uit de mond van zijn Nieuwenhaagse parochianen enkele onthullende mededelingen over leden van marskramersfamilies.⁵⁹ Bijgevolg zou de indruk kunnen ontstaan dat het handelsvolkje in een kwade geur stond, maar in het rechterlijk archief van de schepenbank Heerlen zijn daarvoor geen bewijzen te vinden. Het is niet bekend of zij zich elders hebben misdragen. Van de Nieuwenhaagse marskramers zijn binnen het rechtsgebied van Heerlen weinig delicten geregistreerd.⁶⁰ Naar het zich laat aanzien kwam weliswaar meer criminaliteit voor bij de inwoners van Groenstraat en Heerlerheide, maar alleen in tijden met crises, wanneer de economisch zwakste groep marskramers dreigde af te glijden naar een absoluut bestaansminimum.⁶¹

De kritiek op de reizende handelaren kwam vooral van de katholieke geestelijkheid en had betrekking op hun leefwijze. Vanzelfsprekend leefden de marskramers anders dan de honkvaste landbouwfamilies.⁶² Zij waren vaak en lang van huis. De opvoeding van de kinderen vonden zij een taak voor hun vrouwen. Eenmaal

⁵⁸ Goossens, Ubach over Worms, pag. 225.

⁵⁹ Zie noot 47.

⁶⁰ Mosmuller, Criminaliteit, pag. 15.

⁶¹ Idem, pag. 20.

⁶² Zie noot 53.

thuis namen de marskramers het niet zo nauw met de kerkelijke plichten, ofschoon bijna allen katholiek waren.

De tegenstelling tussen Waubach en Groenstraat laat zich hierdoor licht raden. Maar tegelijk kunnen ook de goede betrekkingen tussen de inwoners van Groenstraat en "Op de Schans" in Nieuwenhagen worden verklaard. Onmiskenbaar komt naar voren dat de marskramers een grote vrijheidsdrang bezaten en zeer waren gesteld op hun zelfstandigheid. Na de winter keek menigeen uit naar de lente om weer te beginnen aan een seizoen van handelen en reizen, bevrijd van huiselijke beslommeringen en seizoensarbeid als knecht of huisbediende.

Veel tijd had men niet om zich te bemoeien met dorpsaangelegenheden, waarvan men doorgaans ook een afkeer had. De strijd om het bestaan, het overleven, vergde alle kracht. Misschien is dit ook een verklaring voor het geringe rendement van ervaring en ideeën die men elders had opgedaan. Pas in de negentiende eeuw slaagden enkele marskramers er in de grondslag te leggen voor grotere bedrijven en grootwinkelbedrijven.⁶³ Dit gebeurde echter in een tijd met andere politieke en economische impulsen. Maar ook toen bleken het uitzonderingen te zijn.

⁶³ Goossens, Ubach over Worms, pag. 320; P. Heggen, Van Groenstraat tot Unilever, in: *De Bronk*, 3(1955/1956), pag. 347-348; F.X. Schobben, I.A.O., in: *De Nederlandse streekvervoersbedrijven met hun tramwagen en autobusdiensten alsmede hun toerwagenbedrijven*, Amsterdam 1956.

Tabel 5. Algemene gegevens van de marskramers volgens de bevolkingslijsten van 1796

dorp/ woonkern	tot. aant. inw.	inw. > 12 jr. tot. %	beroeps- bevolking tot. %	aant. hand. tot. %	immigranten aant. 1756-1795	gem. lft. man	gem. lft. vrouw	gem. aant. p.hsh.	gem. aant. kind.	tot. aant. fam.	tot. aant. pers.
UBACH OVER											
WORMS	1037	699 67,4	275 26,5	88 32	0	40	41	5,0	2,9	34	6
Waubach	533	366 68,7	151 28,3	24 16	0	39	36	4,8	2,1	18	4
Groenstraat	504	333 66,1	124 24,6	64 52	0	40	43	5,1	3,3	16	2
NIEUWEN- HAGEN	863	576 66,7	235 27,2	75 32	13	45	42	5,1	2,7	21	16
Dorpskern	314	210 66,9	83 26,4	23 28	6	43	40	5,5	2,8	11	5
Op de Schans	251	164 65,3	60 23,9	25 42	1	44	43	5,3	3,1	4	5
Nieuwenha- gerheide	298	202 67,8	92 30,9	27 29	6	47	42	4,7	2,3	6	6
SCHAES- BERG	905	610 67,4	255 28,2	17 7	6	48	41	5,0	2,8	6	2
HEERLER- HEIDE	520	353 67,9	302 58,1	14 5	5	40	39	5,3	2,9	5	2